

Հ. Ս. ՍՎԱԶՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր

ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅԱՆ ԸՆԹԱՅՔՆ ԱՂՎԱՆՔՈՒՄ ՆՐԱ ԾԱՆԱԶՈՒՄԻՅ ՀԵՏՈ ԵՎ ԹԱԳԱՎՈՐ ԵՍՎԱՂԵՆՆ ՈՒ ԵՐԵՄԻԱ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԸ

4-րդ դարի 70-ական թթ. կեսերին քրիստոնեությունն Աղվանքում հռչակելով պետական պաշտոնական կրոն¹, թագավոր Ուոմայրը ձեռնամուխ է լինում այն երկրում արմատավորելու գործին:

Նոր կրոնը սկզբում ընդունվում է թագավորի շրջապատի և վերնախավի կողմից, սակայն դժվարությամբ է ճանաչում գտնում հասարակության լայն շերտերում: Հեթանոսությունը դարերի ընթացքում խոր արմատներ էր տարածել ժողովրդի մեջ, և վերջինս հեշտությամբ չէր բաժանվում հին աստվածներից և սովորույթներից: Անհրաժեշտ էր անհաշտ պայքար հիմը արմատախիլ անելու և մարդկանց դարձի բերելու համար: Երկրով մեկ ծավալվում է քարոզչական-լուսավորչական աշխատանք, որի օրինակն առաջինը տալիս է ինքը՝ Ուոմայր արքան: Հայաստանից Աղվանք վերադառնալով մա, Մովսես Կաղանկատվացու վկայությամբ, «ուսոյց և կատարեաց գնոսա (աղվանացիներին - Հ. Ս.) առաքելական կանոնք»² և, դատելով մույն վկայության շարունակությունից, զգալի հաջողությունների է հասնում: «Ընկալան (աղվանացիները - Հ. Ս.),- գրում է պատմիչը,- ամենեքեան գրդոշմն երկնաւոր և գրեցան ի դպրութեան կենացն»³: Կառուցվում են եկեղեցիներ և, ինչպես Ագաթանգեղոսն է ասում հայոց եկեղեցիների կապակցությամբ, «ի ծառայութիւն սպասաւորութեան քահանայութեան»⁴ մարդիկ նշանակվում: Սահմանվում են մասնատվողներ՝ «երախայրիք եկեղեցեաց»⁵:

Այս ամենի շնորհիվ հեթանոսությունն Աղվանքում տեղի է տալիս. «Հալածեցան դէք աշխարհիդ,- նշված է Աղվանից արքա Վաչե Բ-ին ուղղված Հայոց Գյուտ Կաթողիկոսի մամակում, որը մեզ է հասել Մ. Կաղանկատվացու միջոցով,- խափանեցան զոհք և ճեմ-ճերք, ամաչեաց մոլորութիւնն, բարձրացաւ ճշմարտութիւնն, թագաւորեաց լոյսն աներետոյք, մերժեցաւ կամակոր խաւարն, կարգեցան երախայրիք եկեղեցոյ»⁶:

Աղվանքում ծավալված դավանաբանական պայքարում թագավորին աջակցում էին քրիստոնյա գործիչներ, որոնց առաջնորդներին հալ մատենագրության մեջ «հայրապետ»

¹ Հ. Ս. Սվազյան, Ավարաբիրական հարարություններն Աղվանքում և քրիստոնեության հռչակումը որպես պետական պաշտոնական կրոն, Պատմա-բանասիրական հանդես, 2003, թիվ 3, էջ 172-180:

² Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղուանից աշխարհի, Ե., 1983, էջ 20:

³ Նույն տեղում:

⁴ Ագաթանգեղոսյան Պատմություն Հայոց, Երևան, 1983, էջ 466, § 837:

⁵ Կաղանկատվացի, էջ 20:

⁶ Նույն տեղում:

տիտղոսով են մեծարում: Նրանցից Ուոնայր արքայի մոտավոր ժամանակակիցները և նրա գործակիցները կարող էին լինել Ջաքարիա և Դավիթ Հայրապետները: Վերջիններս, Մանուկ Գրիգորիսի մահատակվելուց որոշ ժամանակ անց, Աղվանքում վերսկսում են իրենց գործունեությունը և թագավորի հովանավորությամբ հաջողությամբ իրականացնում այն, մասնավոր, երբ քրիստոնեության պաշտոնական կրոն դառնալուց հետո դրա համար ստեղծվել էին նպաստավոր պայմաններ:

Պետք է նշել, որ, ի տարբերություն հալածական ու աստամդական մախորդների, այս շրջանում գործող հոգևոր առաջնորդները սեփական անձի ու գործունեության ապահովության համար ոչ միայն հարկադրված չէին լինում տեղից տեղ փոխադրվել, այլև հիմնում են իրենց կենտրոնատեղին: Տեղ Ջաքարիայից սկսած երկրի Հայրապետական Աթոռը հաստատվում է Չողում: Դա վկայում է Մխիթար Գոշը. «Եւ այսոքիկ են, որ ի Չոլ հայրապետք մատան,- գրում է նա և թվարկում նրանց,- Ջաքարիա, Դավիթ սուրբն, սուրբն Յոհանն, Երեմիայ»⁷: Այս վկայությունը ոչ միայն հաստատում է մեր ասածը, այլև ցույց տալիս, որ 4-րդ դարի վերջին քառորդում քրիստոնեությունն Աղվանքում լայն տարածում էր ստացել, որ հոգևոր կենտրոն ունենալու անհրաժեշտություն էր առաջացել:

Աղվանից աշխարհի հոգևոր կենտրոնի հիմնադրումը երկրի սահմաններից դուրս՝ Չողում⁸, պատահական չէր: Ծարուհակվում էր անգիջում պալաքը հեթանոսության և քրիստոնեության միջև, և երկիրն ապրում էր խոտվահույզ ու տագնապալից կյանքով: Այսպիսի պայմաններում քրիստոնեական կենտրոնի հիմնադրումը պետության ցանկացած վայրում նշանակում էր մշտական սպառնալիքի տակ դնել նրա գոյությունը: Ուստի մոր կրոնի սպասավորները վերջինիս անվտանգությունն ու անդորրն ապահովելու նպատակով պետք է ընտրեին իրենց աշխարհի սահմաններից դուրս, ընդհանրապես քրիստոնեության համար անվտանգ մի վայր: Այդպիսին ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում, ըստ երեվույթին, Չողն էր, որ ընտրվեց աթոռամիստ վայր⁹: Քրիստոնեությունն այս շրջանում տեղական կրոնների համար իրենցից վտանգ չէր ներկայացնում, հետևաբար և հանդուրժելի էր նրա կենտրոնի գոյությունն իրենց կողքին, և դա էլ հենց ապահովում էր անվտանգությունը:

Որ իսկապես անվտանգությունն էր առաջին պայմանը, որ Աղվանից հայրապետաց առաջնորդարանը հաստատվեց Չողում, ցույց է տալիս այն, որ շուրջ 180 տարի (4-րդ դարի վերջին քառորդից մինչև 6-րդ դարի կեսերը, ավելի ստույգ՝ 552 թ.) այստեղ խաղաղ գո-

⁷ Նույն փոխում, էջ 350

⁸ Ընդունելի չէ որոշ ուսումնասիրողների այն կարծիքը, թե Չողը գտնվել է Աղվանքի սահմաններում: Աղբյուրների և, առաջին հերթին, Հայոց «Աշխարհացոյցի» փյուլներով այն գտնվել է Սարմափայում, որն Աղվանքից բաժանվել է Կովկասյան լեռնաշղթայի հարավային Կերատեյան ճյուղով և Սոսանաս (այժմյան Մուզգալիթ) գետով, որոնցից Չող-Դերերները կամ Ճորալպահակը զգալիորեն հյուսիս է ընկած (Հարցի հանգամանալից բնությունը փոխ Մ. Ս. Սվազյան, Աղվանքը սկզբնաղբյուրներում և պատմական գրականության մեջ (Համառոտ պատմաշխարհագրական ակնարկ), Բաների Հայաստանի արխիվների, 1989, թիվ 2, էջ 153-157): Այն Աղվանքի կազմում հայտնվել է միայն 461 թ. մարզավանության կազմավորումից հետո (Տե՛ս Մ. Ս. Սվազյան, Աղվանքի մարզավանության կազմավորման հարցի շուրջը, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1979, թիվ 4, էջ 210-218):

⁹ Պատմությանը հայտնի են դեպքեր, երբ բաղաբական ու այլ կազմակերպությունների կենտրոնադրվածությունը հաստատվում կամ, երբևիցե, ձևավորվում էին երկրից դուրս:

յատևելուց հետո, հենց վտանգվեց նրա ապահովությունը «Քրիստոսի խաչի թշնամիների կողմից», անմիջապես փոխադրվեց Պարտավ: «Փոխեցին», վկայում է Կաղանկատվացին, զԱթոռ Հայրապետությանն Աղուանից ի Չորայ քաղաքէն ի մայրաքաղաքն Պարտավան հիմահալած արշաւանաց թշնամեաց խաչին Քրիստոսի»¹⁰:

Այս շրջանում քրիստոնեությունն Աղվանքում այնպիսի ճանաչման է հասնում, իսկ երկրի Հայրապետներն էլ՝ համբավի, որ նրանցից Տեր Հովհանն, որ հաջորդել էր Տեր Դավթին, դառնում է Հոնաց երկրի եպիսկոպոս: «Սուրբ Յովհանն, որ և Հոնաց եղև եպիսկոպոս», տեղեկացնում է Կաղանկատվացին¹¹: Նույնը փաստում է և Կիրակոս Գանձակոպոսը՝ տեղեկացնում է Կաղանկատվացին¹²: Ծիշտ է, հաղորդելով այս մասին, պատմիչները մանրամասնությունների մեջ չեն կեցին¹³: Ծիշտ է, հաղորդելով այս մասին, պատմիչները մանրամասնությունների մեջ չեն կեցին¹⁴: Ծիշտ է, հաղորդելով այս մասին, պատմիչները մանրամասնությունների մեջ չեն կեցին¹⁵: Ծիշտ է, հաղորդելով այս մասին, պատմիչները մանրամասնությունների մեջ չեն կեցին¹⁶: Ծիշտ է, հաղորդելով այս մասին, պատմիչները մանրամասնությունների մեջ չեն կեցին¹⁷: Ծիշտ է, հաղորդելով այս մասին, պատմիչները մանրամասնությունների մեջ չեն կեցին¹⁸: Ծիշտ է, հաղորդելով այս մասին, պատմիչները մանրամասնությունների մեջ չեն կեցին¹⁹: Ծիշտ է, հաղորդելով այս մասին, պատմիչները մանրամասնությունների մեջ չեն կեցին²⁰:

Բայց, չնայած ձեռք բերած հաջողություններին, քրիստոնեությունը, այնուամենայնիվ, թագավորության ողջ տարածքում չէ, որ տիրապետող էր դարձել: Այն ընդունելություն էր գտել կենտրոնական ու տնտեսապես զարգացած շրջաններում, խոշոր բնակավայրերում, քրիստոնյա Հայաստանին սահմանակից մարզերում և համանման վայրերում: Իսկ հատկապես ծայր գավառներում ժողովուրդը դեռ պահպանում էր հեթանոսական հավատալիքները: Ծատերն էլ նորադավաններից (այդ թվում և իշխաններ), հավանաբար Ուռնայի մահից հետո, թողնում են «Քրիստոսի ամենահեշտ լուծը» և վերադառնում նախկին հավատին՝ «վերջստին ի դիւցախելար կոամուլութիւնս կործանեցան» և դեռ ավելին. այժմ իրենք են հալածանքներ սկսում քրիստոնյաների և նրանց գործիչների նկատմամբ, որոնք ստիպված են լինում գործել զգուշորեն, թաքնվելով աչքից հեռու ընկած վայրերում¹⁴: Այնպես որ քրիստոնեության պայքարը, բովանդակ երկրում տիրապետության հասնելու համար, ընթանում էր մեծ 5-րդ դարում, երբ Աղվանքի թագավորն էր Եսվաղենը, իսկ հոգևոր առաջնորդը՝ Տեր Դավթին հաջորդած Տեր Երեմիան:

Հնի հաղթահարման ճանապարհին մեծ դժվարություններ էին առաջացնում երկրի բազմացեղայնությունն ու նրանց լեզուների խաչադարձվածությունը: Ժամասացությունը կատարվում էր մեծամասնության համար անհասկանալի հունարենով կամ ասորերենով: Այս խոչընդոտը վերացնելու, ավետարանական խոսքը ժողովրդին մոտ ու մատչելի դարձնելու և դրանով քրիստոնեության դիրքերը երկրում արագորեն ամրապնդելու համար Աղվանքում սկսվում է լուսավորչական մի շարժում, որն իր բնույթով այն համընդհանուր գործի շարունակությունն էր, որ մինչ այդ ծավալվել էր Մեարոպ Մաշտոցի հանձնարով լուսավորված Մեծ Հայքում ու Վիրքում: Ինչպես հարևան երկրներում, այնպես էլ այստեղ

¹⁰ Կաղանկատվացի, Լժ 119:

¹¹ Նույն տեղում, Լժ 342:

¹² Կ. Գանձակեցի, Լժ 195:

¹³ Կաղանկատվացի, Լժ 342:

¹⁴ Նույն տեղում, Լժ 95-96:

պետական մշակութային այս գործի գլուխ կանգնած էին թագավորը, արդեն մշված ես-վաղենն ու երկրի հոգևոր առաջնորդը՝ Երեմիան:

Եսվաղենը (Էսվաղեն, Արսվաղ, Արսվաղեն, Եսվաղան, Վաղան) ծագումով Արշակուն-գի էր, Աղվանքի Արշակունյաց արքայատոհմի շատավիղներից և, համաձայն մատենա-գրական աղբյուրների, պարսից արյաց արքաների ազգակիցներից¹⁵: Գահակալել է շուրջ 30 տարի՝ 414-444 թթ.¹⁶:

Հայ պատմագրության մեջ մա հիշատակվում է Աղվանից գրերի գյուտի և դրանում ու երկրում դարության կազմակերպման և լուսավորության տարածման աշխատանքներում մրա գործում մասնակցություն ունենալու կապակցությամբ և, ընդ որում, բոլոր այն պատ-միչների կողմից, ովքեր խոսում են խնդրո հարցի շուրջ: Ելնելով մատենագիտական այն հաղորդումից, թե Մեսրոպ Մաշտոցն աղվանից տառերը հորինելիս հիմք է ընդունել զար-գարներնը, առաջ է քաշվել մի վարկած, որի համաձայն Եսվաղենը «թերևս» եղել է «զար-գարների մերկայացուցիչը, որի միջնորդությամբ Մաշտոցը գիր ստեղծեց զարգարացոց խնցքեկագույն լեզվի համար»¹⁷: Բայց դա քիչ հավանական է թվում: Գարգարներն, ան-շուշտ, ընկած է Աղվանից Այբուբենի հիմքում, սակայն բավարար կովան չէ մամ եմթադ-րությունների համար: Աղվանից որ ցեղախմբին էլ պատկանելիս լինեք Եսվաղենը, որպես երկրի թագավոր ու պետական գործիչ, առաջնորդվելու էր պետության և ոչ թե մեղ ցեղա-յին շահերով և իրականացնելու էր ժամանակի հրամայական պահանջը, որն էր՝ հանում քրիստոնեության գրի ու լուսավորության տարածումը, որին էլ ձեռնամուխ եղավ թագա-վորը: Ընդհանրապես այս թագավորին վերաբերվող աղբյուրագիտական հաղորդումները մրան բնութագրում են որպես խելացի պետական գործիչ, ժամանակի առաջադեմ մտա-ծող, գրի և գրականության շատագույ, որի ողջ գործունեությունը մպատակաուղղված էր քրիստոնեության գերիշխանությունն ապահովելուն:

Եսվաղենի ժամանակակիցն ու գործակիցն էր Երեմիա Հայրապետը: Վերջինիս հիշա-տակումն էլ է կապված աղվանից գրերի գյուտի և դրանից հետո Աղվանքում տարվող լու-սավորչական աշխատանքների հետ, որոնցում մա մերկայացված է որպես կենտրոնա-կան դեմք:

«Սուրբ» օծությամբ կրոնական այս գործչին պատմիչներից Կորյունը մեծարում է «եպիսկոպոս»¹⁸, իսկ Մ. Խորենացին՝ «եպիսկոպոսապետ»¹⁹ տիտղոսով: Բայց Երեմիային

¹⁵ Սյր. Օրբելյանի հաղորդմամբ, Աղվանից այս թագավորը պարսից արքա Շապուհ Ա-ի (242-270 թթ.) բրոջ թոռն էր (ՏՆՆ Պարմություն Լահանգին Սիսական, արարես Սերվիանոս Օրբելյան արքեպիսկոպոսի Սինեսաց, Թիֆլիս, 1910, էջ 56): Բայց, ամենայն հավանականությամբ, պարմիչը Շապուհ Ա-ին շփոթել է Շապուհ Բ-ի հետ, այնքանով, որքանով անհետքին էր, որ 5-րդ դարում թագավորած Եսվաղենը լինեք 3-րդ դարում ապրած Շապուհ Ա-ի բրոջ թոռը: Եթե այս հաղորդումը ճիշդ է, ապա նա կարող էր լինել միայն Շապուհ Բ-ի բրոջ թոռը, իսկ այս դեպքում էլ նա նաև Ուռույթի թոռը կլինեք, որովհետև Կաղանկավաղցին էլ ասում է, թե վերջինս Շա-պուհ Բ-ի բրոջ ամուսինն էր (ՏՆՆ Կաղանկավաղցի, էջ 14): Այսպիսի կարևոր է և կրթականը, որ Աղվանքում թագավորական իշխանությունը կրել է ժառանգական բնույթ:

¹⁶ Ն. Ալիկյան, Մովսես Դասխուրյանի (կոչված Կաղանկավաղցի) և իր պարմությունն Աղուանից, Վենե-րիկ, 1974 թ., էջ 166: Մ. Բաբխուրյանից, Պարմություն Աղուանից, հայր. Ա., Վաղարշապատ, 1902, էջ 75:

¹⁷ Բ. Ուրուբայան, Հայոց Արևելից կողմանց նկեղեցին և մշակույթը, Երևան, 2001, էջ 45:

¹⁸ Կորյուն, Վարդ Մաշտոցի, Երևան, 1949, էջ 70:

¹⁹ Մովսեսի Խորենացու Պարմություն Հայոց, Երևան, 1991, էջ 329:

նաբանական պայքարում քրիստոնեության հաղթանակն ապահովելու համար: Եվ մոր հավատի վարդապետները, թագավորի հովանավորությամբ ու եպիսկոպոսի զխավորությամբ, իրենց աշակերտների հետ ձեռնամուխ են լինում Սուրբ Գրքերի, ըստ պատմիչների, թարգմանությանը: «Երանելի Երեմիայի եպիսկոպոսի,- գրում է Կորյունը,- ի ձեռն առեալ վաղվադակի զաստուածային գրոց թարգմանութիւնս ի գործ արկաներ»²⁴:

Կորյունի այս հաղորդումը թույլ է տվել ուսումնասիրողներին կարծելու, թե Երեմիան կատարել է Ս. Գրքի փոխադրում աղվաներեն լեզվի: Սակայն, այսպես կարծելով, նրանք անտեսել են այն, որ «թարգմանություն» բառն ունի նաև «մեկնելու», «բացատրելու» իմաստ²⁵, և սխալվել են: Մինչդեռ մի այլ խումբ ուսումնասիրողներ (Ն. Ակիմյան, Աս. Մնացականյան, Բ. Ուլուբաբյան), ելնելով խնդրո առարկա բառի երկրորդ իմաստից ու հաշվի առնելով դժվարությունները, որոնց հաղթահարումը անհնարին էր այն կարճ ժամանակամիջոցում, որքան պահանջվում է այդպիսի մեծ գործի թարգմանության համար, իրավացիորեն գտնում են, որ Երեմիան զբաղվել է սոսկ արդեն թարգմանված²⁶ Ս. Գրքի մեկնություններով, նրա բացատրությամբ²⁷: Այսպես թե այնպես, Երեմիայի ու քրիստոնեության մյուս վարդապետների ջանքերը տվեցին իրենց դրական արդյունքը: Նույն Կորյունի վկայությամբ, կարճ ժամանակներում «յական թօթափել»²⁸ հեթանոս աղվանացիները դարձան «մարգարեագետք, և առաքելածանօթք և առտարանածառանգք լինելին և ամենայն աւանդելոցն Աստուծոյ ոչ իւիք անտեղեակ»²⁹: Ուշադրություն դարձնելով Կորյունի այս խոսքերի վրա, Հ. Աճառյանը գտնում է, որ Երեմիան ու մյուսները հայերենից աղվաներենի են թարգմանել (իրականում մեկնաբանել ու ժողովրդի մեջ են տարածել) Ս. Գրքի ամենամեծ մասը՝ Մարգարեությունները, Ավետարանները և Գործք Առաքելոցը³⁰: Սույն հավանական եմթադրությունն ուժ է ստանում այն պարզ տրամաբանությամբ, որ հակառակ պարագայում Կորյունն Աղվանից աշխարհի մարդկանց «մարգարեագետք, առաքելածանօթք և առտարանածառանգք» չէր համարի:

Մանուկներ հավաքելու ու դպրոցներ բացելու հրամանը գլուխ բերելուց հետո, թագավոր Եսվաղենը միևնույն հրաման է արձակում, ուր իր հպատակներին նաև պաշտոնապես է պատվիրում հրաժարվել հին հավատալիքներից և ընդունել քրիստոնեական կրոնը³¹: Աղվանքում քրիստոնեությունը հովանավորվում էր պետության կողմից և այնքան էր տարածվել, որ նույնիսկ խաչը որպես խորհրդանիշ սկսել էին պատկերել պետական դրոշի

²⁴ Նույն տեղում:

²⁵ Նոր բառգիրք Հայկական լեզուի, հ. Ա, Երևան, 1980, էջ 789, Տ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 2, Երևան, 1973, էջ 159:

²⁶ Ն. Ակիմյանը համոզված է, որ Երեմիան իր ձևերի վրակ ունեցել է Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությունը (ՏՆՆ Ն. Ակիմյան, Ս. Մեսրոպ վարդապետ, Վիեննա, 1949, էջ 317):

²⁷ Նույն տեղում: Ա. Շ. Մնացականյան, Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջը, Երևան, 1966, էջ 91 և հաջ.: Բ. Ուլուբաբյան, Դավազներ Հայոց արևելից կողմանց պատմության, Երևան, 1981, էջ 97 և հաջ.:

²⁸ Կորյուն, էջ 70:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 70-71:

³⁰ Տ. Աճառյան, Հայոց գրերը, Երևան, 1968, էջ 220:

³¹ ՏՆՆ Կորյուն, էջ 70:

վրա³²:

Այս ամբողջ ժամանակամիջոցում Աղվանքում էր գտնվում և մշված աշխատանքներն էր ղեկավարում Մեսրոպ Մաշտոցը: Նրան օգնում էին հատուկ այդ նպատակով հրավիրված Սյունիքի եպիսկոպոս Անանիան և Բեմիամին անունով թարգմանիչը, որ ուներ Երեցի աստիճան³³: «Ես,- գրում է Մ. Խորենացին,- կոչեալ զԲեմիամին ոմն շնորհալի թարգման, գոր անդամդադ արձակեաց մանուկն վասակա Սիւմեաց տէր ի ձեռն Անանիայի եպիսկոպոսի իորդի»³⁴: Նույն ձևով է գրում և Մովսես Կաղանկատվացի³⁵: Աղվանքում քրիստոնեության արմատավորման գործում Անանիայի և Բեմիամինի ունեցած դերի մասին գրում է նաև Ստ. Օրբելյանը³⁶: Նրա վկայությամբ, այդ մեծ ծառայությունների համար քրիստոնեությանը նախաձեռնող Եսվաղեն թագավորը, որպես երախտագիտության մշան, նրան պարգևատրում է մետաքսյա ոսկերիզ մուրք հյուսվածքով, ոսկեզուռ կատարով ու խաչի պատկերով թագավորական դրոշով՝ պատվիրելով, որ Սյունյաց եպիսկոպոսներն այն մշտապես իրենց հետ կրեն՝ ի հիշատակ Աղվանքի թագավորների: «Իսկ,- վերոհիշյալ ասածին ավելացնում է Սյունյաց պատմիչը,- թագաւորն Եսվաղեն Աղուանից ... պատիւ արարեալ նմա, երախտահատոյց լինի, և պարգևէ զիր մշանակն թագաւորական ոսկէ տուտն վառիւ և ի գլուխն գումդ ոսկէ և ի վերայ խաչ պատուական: Եւ հրամայէ զայն համապազ շրջեցուցանել ընդ իրեանս եպիսկոպոսացն Սիւմեաց ի յիշատակ թագաւորացն Աղուանից»³⁷:

Ստ. Օրբելյանի այս վկայությունը բնութագրում է Եսվաղենին որպես ջերմեռանդ քրիստոնյա գործիչ: Դա են մատնանշում ինչպես քրիստոնեական գործունեության համար իր գործընկերներին երախտապարտ լինելու, այնպես էլ թագավորական կամ, որ մույն է՝ պետական դրոշը քրիստոնեության խորհրդանիշ հանդիսացող սուրբ խաչի պատկերով զարդարելը:

Ավարտելով իր առաքելությունը Աղվանքում, Մեսրոպ Մաշտոցը վերադառնում է Մեծ Հայք: Նրա մասին գրող պատմիչներն ասում են, որ Հայաստան զալուց առաջ նա, սկսած գործը շարունակելու համար, Աղվանքում վերակացու է թողնում իր աշակերտ Հովնաթանին և արքունի դռան ծառայության համար քահանաներ մշանակում³⁸, ինչն արդեն մոտ երևույթ էր քրիստոնյա Աղվանքի կյանքում և մշանակում էր, որ քրիստոնեությունն իր համար գործունեության մորամոր ոլորտներ էր բացում:

Կարելի է ենթադրել, որ ինչպես Հովնանը, այնպես էլ մորանշանակ քահանաները վերջին շրջանում Աղվանքում բացված հոգևոր դպրոցների սաներից էին:

Եսվաղեն թագավորն աչքի է ընկել ոչ միայն Աղվանքում քրիստոնեության ամրապնդմանն ուղղված ջանքերով, այլև ուրիշ աստվածաբան գործունեությամբ: Երուսաղե-

³² Մտ. Օրբելյան, էջ 56:

³³ Կորյուն, էջ 68:

³⁴ Խորենացի, էջ 329:

³⁵ Կաղանկատվացի, էջ 117:

³⁶ Մտ. Օրբելյան, էջ 56:

³⁷ Նույն տեղում:

³⁸ Խորենացի, էջ 329; Կաղանկատվացի, էջ 178:

մում կառուցված Աղվանից վանքերից³⁹ Պանդա կոչվող վանքի ավերակների շրջակայքում 1868 թ. հողային աշխատանքները կատարելիս հայտնաբերվել է մի տապանաքար, վրան՝ հայերեն երկաթագիր տառերով խճանկար արձանագրություն, հետևյալ բովանդակությամբ. «Բարեխաւս ունելով առ Աստուած զՍուրբ Եսայի և զերանելի հարսս Եսվաղեն, արարի վասն թողութեան մեղաց մերոց զյիշատակարան զայս»⁴⁰:

Զմայած սույն արձանագրությունը թվագրվում է 6-7-րդ դդ., բայց և այնպես այն ուսումնասիրողները չեն կասկածել, որ այստեղ հիշատակված Եսվաղենն ինքը՝ Աղվանից թագավորն է, որի օրոք Մեսրոպ Մաշտոցը գիր ստեղծեց մաս աղվանացիների համար⁴¹: Հոգուտ այս կարծիքի ավելացնենք, որ, ըստ Ամաստաս վարդապետի ցանկի մեկ այլ օրինակի, սույն Պանդա վանքը կառուցվել է արքունի ծախսերով՝ «արքունի ծախիւք»⁴², որ ինքնին թագավորական բարեհաճ վերաբերմունք ու շնորհ է եմթադրում:

Իսկ Աղվանքի 5-6-րդ դարերի թագավորների շարքում միայն Եսվաղենին էր բնութագրական մնան քրիստոնեասեր գործի ձեռնարկումը:

Ուստի հնարավոր ենք համարում, որ Եսվաղենն էր Պանդա վանքի կառուցման մասնաձեռնողը⁴³, հետևաբար և՛ նրա շրջակայքում հայտնաբերված արձանագրության հեղինակը, վերջինիս որոշման ժամանակի որոշ տեղաշարժումով:

Այսպիսով, Եսվաղեն թագավորը ճիշտ կողմնորոշվելով ժամանակի բարդ իրադրության մեջ, կարողացավ մեծ դեր կատարել իր երկրում քրիստոնեության դիրքերն ամրապնդելու գործում: Նա մյուս առաջնորդի՝ Երեմիա եպիսկոպոսի հետ, հեթանոսության դեմ պայքարում գործի դնելով նոր՝ գրի ու դպրության ստեղծման միջոցով երկիրը լուսավորելու, քրիստոնեական ոգով կրթված վարդապետներ պատրաստելու, ժողովրդի մեջ ուղարկելու և նրան մատչելի ձևով Սուրբ Գրքի գաղափարների մեկնաբանմամբ քարոզչական աշխատանքներ տանելու արդյունավետ միջոց, հասավ զգալի հաջողությունների: Քրիստոնեությունն Աղվանքում պաշտոնական կրոն հռչակելուց հետո, զմալով ավելի ու ավելի էր լայն տարածում գտնում այն հասարակության մեջ և դառնում բնակչության մեծամասնության կրոնը:

³⁹ Քրիստոնեյա աշխարհում ընդունված էր Երուսաղեմում վանքեր կառուցելը: Այսպես վանքեր ունեին և հայերը: Նայոց և Աղվանից այս վանքերի ցանկը 7-րդ դարում կազմել է Անաստաս վարդապետը: Նրանից էլ օգտվելով, Աղվանից թվով 10 վանքերի ցանկը ընդօրինակել և իր գրքում է գեղեցիկ Մ. Կաղանկարվացին՝ «Անուանք վանորայիցն, որք Երուսաղեմ ևն շինեալ յԱղուանից անուն, զոր ի թղթոյ նրանելոյն Անաստասայ առ Վահան Մամիկոնեան առեալ ուսաք, այս ևն» վերնագրով, և անուն առ անուն թվարկում դրանք (ՏՆՆ Կաղանկարվացի, էջ 285-286):

⁴⁰ Ժամանակագրական պարմութիւն Ս. Երուսաղեմի, րամանեալ յերկու հարորս, աշխատասիրութեամբ, հասարեայ Աստուածաբարի եպիսկոպոս Տ. Յովհաննէսեանց, հալք. Ա, Երուսաղեմ, 1890, էջ 89:

⁴¹ Նույն տեղում: Ան Մնացականյան, Եզվ. աշխ., էջ 105:

⁴² Ա. Տ. Յովհաննէսեանց, Եզվ. աշխ., էջ 87:

⁴³ Խնդրո առարկա վանքի կառուցումն իրականացրել է Պանոն անունով մի ճեզավոր: Այդպես է Կաղանկարվացու մոտ. «Պանդավանքն ... - գրում է նա, - Պանոն ոմն ճեզավոր յԱղուանից եղեալ նախաշինող» (Կաղանկարվացի, էջ 285):